

דמויות

בזכותם של קטנטנים

תרומתו של שאול טשרניחובסקי לספרות-הילדים

מאת אוריאל אופק

"העולם / בזכותו של מי קיים? / בזכותם של קטנטנים,
בכל מקום ובכל הזמנים".

טורי שיר אלה, שכתב שאול טשרניחובסקי באחרית ימיו (דבר לילדים, י"ח אדר ב ת"ש), מביעים את החיבה שרחש המשורר כל שנותיו לעולם-הילדות ואל המראות הראשונים, כפי שהם משתקפים בעיניו של הילד: "נקי וטהור ורך — כן יפקח עיניו הילד"... ("לביבות"). וכל-כך ראה עצמו המשורר קשור בטבורו לעולם הילדות, עד שעוד בטרם מלאו לו עשרים כבר ספד לאביב-ילדותו, הנוטשו ללא שוב, וביקש לעצמו ילדות מחודשת:

נא השיבו לי ילדותי,
תור השירים, גיל עולמים,
שרמות זהב ושמי טוהר
וימות ילד, ילד תמים. [...]

ואם לא זכה ששיבו לו את ילדותו, עם "תור השירים [...] שירי נועם, רעי אתי כטוב ראו", לא ארכו הימים והוא עצמו התחיל מחבר שירים לילדי ישראל, בהם — כלשונו של פיכמן — "נתגלתה המהפכה בחיינו: הילד העברי נראה כולו באור-שמש" ("שירי הילדים של טשרניחובסקי" 'להורים', תש"ו, עמ' 64).

ילדותו של טשרניחובסקי (קרים, 1875 — ירושלים, 1943) עברה עליו בכפר מיכאילובקה, שם ספג מהוריו שומרי המסורת את מורשת הגבורה של הוריהם; ומאחר שילדות שטופת-שמש זו היתה שונה כליכך מילדותם של רוב המשוררים העברים בני דורו, היו גם שירי הילדים שלו שונים מרוב השירים לבני הנעורים שנתפרסמו בראשית המאה — שירים ראשונים שהיו, כניסוחו של יוסף קלוזנר, "שירי ילדים ממש". כשלמד עברית בבית הוריו בכפר מפי מורים פרטיים עשה היכרות ראשונה עם ניצני שירת הילדים העברית: "בתור ספר קריאה", סיפר בזכרונותיו, "היה לנו 'גן שעשועים' לרוזנפלד, וידעתי את כל השירים היפים שבו." ("אבטוביוגרפיה", 'השלוח', תרע"ח, עמ' 500). שיריו אלה של אהרן רוזנפלד — משירי הילדים הראשונים בשפה העברית — שהנער שאול למד בעל-פה, אי-אפשר שלא ישפיעו על המשורר-לעתיד; ואמנם

אפשר למצוא בשירי-הנעורים שלו "נצאה נגורה שאננים" הד ברור משירו של רוזנפלד "נצא השדה, / נשוח באחו" (א'גן שעשועים' א, עמ' 16); ובשירי-הילדים המוקדם שלו "באביב" ('עולם קטן, תרס"א, עמ' 3) נוכל למצוא את השפעת "באביב" של רוזנפלד (על-פי היינה). עודו נער צעיר מילא מחברות שלמות ב"יצירות" פרי עטו: בין השאר חיבר פואמה מקראית בשם "אוריה החתי" ותרגם את המקראה 'אדמת מולדת' של הפדגוג הרוסי קונסטנטין אושינסקי. שיריו המודפסים הראשונים — "בחלומי" ('הפסגה', כ כסלו תרנ"ג) ו"משאת נפשי" ('השורן' א, תרנ"ג) — אינם אלא נסיונות פיוטיים מהוססים של עלם בן שבע-עשרה, ששולבו בהם דרכי-ביטוי מובהקים של שירי ילדים. מוטיבים וצלילים ברורים של שירי ילדים אנו מוצאים גם בכמה משיריו הבאים, כגון "הצפצה", "ילדי אדמה", "שיר עריסה" (= "שיר ערש", בנוסח המתוקן) ועוד. אבל רק אחרי שהגיע ב-1900 להיידלברג ללמוד רפואה, קיבל הזמנה מ-בן-אביגדור להשתתף בשבועון לילדים 'עולם קטן', שעמד להופיע בהוצאת 'תושיה'; וטשרניחובסקי ענה, לפניית המו"ל שלו ושלת אליו כמניין שירים, שהחלו להידפס בזה אחר זה בגליונות השבועון: "בערב" (גל' 2), "באביב" (גל' 3), "השלג הראשון", "בסתיו". היו אלה שירי נוף ספוגי עליצות ושמחת-חיים, בהם קרא המשורר לילדי העיירה לצאת ולהיות עדים לכל הנפלאות המתגלות ומתרחשות סביבם:

צאו והתמחו	וזמזום הרכורים
מה יפה היום,	הבא עד הלום
ספיר השמים,	מתוך הכוורת בננה! [...]
האורה, החום,	"באביב" ² .

נאמנים עלינו דברי פיכמן, כי "שירי טשרניחובסקי הראשונים, שנתפרסמו ב'עולם קטן', נעשו נקודת-הקסם שבעתון-ילדים מצוין זה"; שכן במיקצבם ובסגנונם, "בכל העליצות המלאה, גילה התפרצות של חדוה, חדוה ללא טעם, שרק לילד חלק בה. [...] לא העולם בלבד, כי אם המגע הישר, הקרוב, הבלתי-אמצעי, היה חדש בפי פייטן עבריי". ('להורים', ב, עמ' 64-65). רוב השירים הללו — ביניהם הפיוט היפהפה "פיגת סתר" (נקרא אחר-כך "גינה לי"), המספר על גינה-פינה במסתרים, שהולחן והיה לזמר פופולארי — שבו ונדפסו בחוברת 'שירים לילדי ישראל' (ביבליותיקה 'ניצנים', תרס"ז). כן נדפסה בהמשכים ב'עולם קטן' כרך א (תרס"א) הפואמה האלגורית הארוכה "מעשה בזאב בן זאב", המגוללת בחרוזים מבריקים מתובלים בהומור שנון את הרפתקאותיו של זאב צעיר בעל "יחוס יהודי", שיצא לבוש "טלית קטן" ("לבל ישלוט בו השטן") להביא תרופה לאביו החולה ונתקל בדרכו בצידד. חרף אריכותו

1. בן-אביגדור הוציא את קבצי שיריו הראשונים של טשרניחובסקי, 'חזיונות ומנגינות' ('תושיה', תרנ"ט-תרס"א).

2. בקובץ 'החליל' שונה שם השיר ל"צפורת הגן". וטעה פיכמן כשציין כי "צפורת הגן" הוא "שיר הילדים הראשון של טשרניחובסקי" ('להורים', ב, עמ' 64); שיריו הראשונים לילדים, שהופיעו בדפוס, הם: "הצפצה" ('לקט פרחים', ב, תרנ"ו) ו"בערב" ('עולם קטן', ב, תרס"א). "באביב" (= צפורת הגן) נדפס ב'עולם קטן' ג.

היתרה, משכה היצירה את לבות הקוראים הצעירים הצמאים לסיפורי הרפתקה, והיא שבה ונדפסה באנתולוגיה השירית 'הכנור' (כרך ב, וורשה, תרס"ג).

רעננותם של שירים אלה משכה את עינו של ביאליק, והוא פנה אל טשרניחובסקי והזמין אצלו שירים אחדים בשביל הקובץ 'הזמיר' שעמד להוציא אז בהוצאת 'מוריה'; והמשורר שלח אליו שבעה שירים ספוגי חן, ביניהם השיר המשעשע "ברלה אומר", — מונולוג של ילד שאינו יודע להגות כהלכה את העיצורים ג, ק, ר, ש ואומר:

סָלוּם וְאַמְלָתָם : מִי?
בְּלָלָה הַטָּטֶן סָמִי.
טֶן, לְבוּתִי, וּמְמִילָא —
אָבִי דְלִסוֹן וְאִמִּי בִילָא. [...]

מאז הלך וגבר מעיין יצירתו, והוא נעשה משתתף קבוע ברוב עתוני הילדים בגולה ובארץ, מ'החיים והטבע' (וילנה, תרס"ה-תרס"ו) ועד 'עדן' (ניו-יורק תרפ"ד-תרפ"ה) ודבר לילדים'. כשנוסדה במוסקבה, ב-1917, הוצאת-הספרים 'אחינוער', לציון חצי יובל שנים לפעילותו הספרותית של ביאליק, התכוונו עורכיה לחנוך אותה בקובץ שירי ילדים של טשרניחובסקי, שניתן לו השם 'צפורת הגן' (ראה הערה 2). כתב-היד נשלח לדפוס, התוצאה נתנה לספר פרסום, ועוד לפני שהוא ראה אור קידם אותו יוסף קלוזנר במאמר ארוך עתיר-שבחים: "[...] שירי הילדים שלו הם שירי ילדים ממש. אין הוא משתפל ויורד אליהם, כמו שאינו מראה להם ברמז, שהוא עולה עליהם. הוא אינו נעשה להם לא "דוד" ולא "סבא". לבו שלם עמהם. תמים הוא כמותם ואף "פיקח" הוא — פיקחות של ילד — כמותם. [...] יש בהם [בשירי הילדים שלו] איזו עליצות פנימית, שבאה לא כל-כך מן התוכן כמו שהיא באה מן הצורה ומן הריטמוס הפנימי הנוגד על ידה. כי טשרניחובסקי יודע את גפש הילד. יודע הוא, שנשמה קטנה זו צמאה לשמחה [...] ועל כן כל שיריו צוהלים ורוקדים וכל חרוזיו כאילו מוחאים כף". ('השלוח', אלול תרע"ח. חתום: פדגוג ארעי)³.

אבל הקובץ 'צפורת הגן' לא הופיע במוסקבה, בעטייה של המהפכה. רק כעבור שש שנים (1923) הופיע הספר בהוצאת 'דביר' שזה אך נוסדה בברלין, ובשינוי שם — 'החליל' — מלווה באיוריו של נחום גוטמן⁴.

בשנה שבה הופיע קובץ שירי 'החליל', התגורר טשרניחובסקי בברלין והתקיים בדוחק על עבודות כתיבה ותרגום. בין השאר תירגם בשביל הוצאת 'עת לבנות' ארבעה ספרים לנוער:

3. הרשימה נדפסה שוב בספרו של קלוזנר 'שאל טשרניחובסקי, האדם והמשורר' (תש"ז, עמ' 226—234). נראה שטשרניחובסקי שלח לקלוזנר, ידידו ומעריצו, את יריעות ההגהה של 'צפורת הגן' עוד לפני הופעת הספר.

4. 'החליל' היה קובץ-השירים הראשון שאייר גוטמן, ואף עבודתו הראשונה בספרות-ילדים (לצד איור 'כתבים לבני הנעורים' מאת אביו ש' בריציון).

הפואמה "אבנג'לינה" מאת הנרי לונגפלו, שתורגמה על-פי הזמנת המו"ל⁵, ואפשר לראות בתרגומה מעין השלמה ל"שירת היאותה" ללונגפלו, שתירגם טשרניחובסקי עשר שנים קודם לכן בשביל הוצאת 'מוריה'; 'קורות וילהלם טל ורעיו' מאת הנריאטה אליזבת מרשל, 'שוכני העצים' מאת קתרין אליזבת דופ ו'ז'אן ד'ארק' מאת אנדרו לאנג. שלושת הספרים הראשונים הופיעו בשנת תרפ"ג, ואילו הספר הרביעי — 'ז'אן ד'ארק' — שהמו"ל הודיע על הופעתו הקרובה, לא יצא בגלל התפרקותה הפתאומית של ההוצאה, וגורלו של כתב-היד נשאר עלום.

השתתפותו של טשרניחובסקי בעתונות-הילדים תכפה לאתר שעלה ב-1931 לארץ-ישראל ונתמנה רופא בתי-הספר העירוניים בתל-אביב. מגעו היומיומי עם הילדים, שהביא לריקמת חיבה הדדית בין הרופא-המשורר לבין "מטופליו" הקטנים, היפרה ללא ספק את מעיין שירתו. שבועות מעטים אחרי עלייתו התחיל מפרסם ב'עתוננו' את סיפורי האלגוריים, שכינס סמוך לפטירתו בספר 'אשר היה ולא היה' (תש"ב. ראה להלן). בהדרגה הלך ונתהדק שיתוף-הפעולה של המשורר עם השבועון 'דבר לילדים', בו פירסם, לצד שיריו הקצרים והקלים, גם סיפורי ילדות נוסטאלגיים ספוגי הומור לירי: "איך נשארתי בלי מצות לפסח", "אני עם כל החלות" ועוד סיפורים "ממה ששמעתי בילדותי", שנותרו משוקעים בדפי השבועון ולא כונסו בספר. בכמה משיריו המאוחרים לילדים, שפירסם בעתוני הילדים בארץ-ישראל, ניתן לעקוב אחרי המעבר ההדרגתי שעשה המשורר מכתובה בהברה אשכנזית "גלותית" לכתובה בנגינה הספרדית ה"נכונה". יש שירים, שפירסם בשניים-שלושה נוסחים, כשמדי פעם הוא מתקן ומלטש את המיקצב, התריזה ואף את דרכי הביטוי. הנה דוגמה אחת מרבות: תשע שנים אחרי שפירסם בדו-שבועון 'עולם הילדים' (ירושלים תרפ"ז) את שירו הקטן "הבובה", שינה את מיקצבו ליאמבי והדפיסו בשינוי שם במוסף 'דבר' לילדים:

הגיובה	גיובתה של רבקה
גיובה קטנה יש לרבקה.	גיובה יפה יש לרבקה,
כל הבקר תָּמַר, תבכה...	היא כל היום פכה בוכה.
"איך אנחמד, איך בבתי ?	איך אנחמד, איך, בבתי ?
מה-לך, בתי, מה יונתי ?"	מה לך, בתי, מה יונתי ?
למה תבכי, תשתחחי ?	מה את בוכה תשתחחי ?
הרצית כסום של אחי ?	אולי רוצה כסום אחי ?
או לשוח בשוקי-האופים,	אולי לשוח בשוק אופים,
או במעשה במלד-קופים ?	או במעשה כשרי-קופים ?
הט, בלי נדר ועין רעה	הט, בלי נדר ועין רעה —
השבוע את נישאה!"	את השבוע נישאה!

(מוסף 'דבר' לילדים, טבת תרצ"ו)

(עולם הילדים, תרפ"ז, גל' 7)

5. ראה דברי המו"ל, ישעיהו פירסובסקי (ספריאל): "פניתי לטשרניחובסקי בהצעה לתרגם לעברית את 'אבנג'לינה'; אמרתי לו שמטרה חינוכית ישנה בדבר. 'מטרה חינוכית?' התפלא משוררנו, 'אני תרגמתי את 'היאותה' [עשר שנים קודם לכן] רק משום היופי שבה'". (מתוך הקדמת העורך. חתום: אחד הבונים).

אלא שגם נוסח מתוקן זה לא הניח, ככל הנראה, את דעתו של המשורר, ובדין, והוא ראה לנכון לכתוב את השיר כולו מחדש בנוסח שלישי, ארוך מעט יותר ושלם מבחינה מוסיקלית ואמנותית:

בבתי הולה

מעשה שאת חוכבת	לי ככה, ככה טפשנת!
כמלך של קופים בתופת?	מה קרה לה, לקטנטנת?
לא! אולי בסנדך כואבת?	בוכיה היא, מתיפחת.
ויילי! ויילי! אי צנצנת	כל הכוקר אין לי נחת.
הרפואות? את ממאנת?	כבתי, ככה טפשנת,
כלום נפלת? אפך — פצוע?	הצרה לך הכתנת?
הסי, הסי! ובלי נדר	מה לתת לך, סוס אחינו?
תנשאי — עוד השבוע —	או רוצה את וקנינו
לכחור רועה העדר.	בשוקי-אופים עוגת הנופת?

נוסח שלישי זה נדפס לראשונה ב'דבר לילדים' (כב אייר ת"ש) ונכלל אחר-כך בקובץ 'שירים לילדים', שהמשורר קיווה להוציא עוד בחייו, אך ראה אור שנתיים אחרי מותו ('יבנה', תש"ו), מלווה אף הוא באיוריו של נחום גוטמן.

עיון במכלול שירי הילדים של טשרניחובסקי — אלה שכונסו בקבצים 'החליל' ו'שירים לילדים' ואלה שנתרו משוקעים בעתוני הילדים ומצפים לכינוס⁶ — יגלה לנו משורר פתוח ומתפתח, אמן החי את ילדותו והמשכלל בלא הרף את דרכי ביטוי. הילדות המתוארת בשיריו היא אידיאה חוגגת שטופת שמש, שיש בה התפעמות ממראות הטבע ויצוריו, קונדסות טבעית עם זיקה למורשת האומה. האני-הדובר בשיריו הוא מעין סייר קטן, היוצא אל העולם הבלתי-נודע וחותר לגלות פינוט-סתר בגן ובחורש; וכשהוא מגלה "פנה במסתרים" הריהו מכריז עליה בשמחה כבושה:

סוד זה נודע לי, אך לי, / לי ולזוג צפרים. ("גנה ליי")

יצורי הטבע כולם הם מודעיו של הילד-המשורר, הוא חש קירבה אינטימית אליהם, ואין פלא שהוא אינו מדבר בשיריו על ציפור ופרח סתמיים, אלא יודע לכנות כל אחד ואחד מהם בשמו (דבר שהיה בבחינת חידוש בשעתו); אנו פוגשים בשיריו לילדים עפרוני וירגזי, אנקור וקיכלי, שרקק וקוקיה, פרג וכלנית, צפצפה ואלון-בכות ועוד. הטבע כולו, כתב קלוזנר, מתמזג אצלו "באנושיות התמימה, העליונה, זו שאנו קוראים לה ילדות". הוא מקדם בשמחת צהלה את הפרחים ששבו לפרוח אחרי צינת החורף הארוכה:

פקחתם עיניכם האורות / של לבג, של זהב, של כחול. ("אל הפרחים")

הוא מזמין את האנקור לאכול פירורים מכף-ידו ומזהירו מן החתול האורב לו ("אל האנקור");

6. שירי טשרניחובסקי, שנדפסו בעתוני הילדים "הכוכב", "עדן", "אלומה", "שתילים", לא פונסו בספר.

הוא דוחק בשפנים לברוח מגינתו, פן יצא הכלב ממאורתו ויקום את נקמתו ("הגנן הקטן"); והוא חרד לשלומה של צפורת-הגן [= הפרפר] ודוחק בה כי תימלט מן הפח אל הדשא הרך... הילד והילדה אוהבי הטבע נמשכים גם אל משחקי דמיון ומשובה; וטשרניחובסקי היה אחד המשוררים הראשונים בספרותנו, שהעניקו לילדים שירי שעשועו וקונדסות: הוא תיאר את הילדים הפורצים מבית מדרשם אל הרחוב ורוכבים על הגדר ("השמש איננו"); והוא קרא לילדים לצאת אל הרחוב ולפזז עם פתיתי של השלג הראשון (אן, על-פי הגירסה הארץ-ישראלית המתוקנת: עם טיפות הגשם הראשון); והוא חיבר שירי משחק וחרוזי מניין ספוגי חן והומור, שרווחו בשעתם בין ילדי הגנים:

אחת ואחת — שתיים הן,	ליושו, ליושו ילדי הן,
ואם עוד אחת — שלש;	שימו בתנורים,
מי אשר ערבה לו	חלות שבת, רקוקי הן,
הוא הבצק ילוש.	רקוקי הן לפורים. ("אחת ואחת")

והוא, המשורר שנחשב "גויי" בעיני רבים, כתב כמה משירי החג הראשונים לילדי ישראל, שירים שינקו ממסורת העם וממנהגיו: "לסליחות", "חג הסוכות", "חג בעיר", "קרובות לפורים", והשיר המשעשע על משחק האגוזים, הפותח בחרוז העממי "שלשה שעומדים ביחד / הרי אני נדחק לשם", ומסתיים בחרוז האונומאטופיאי של האגוזים המידרדרים:

קליקלקיקלק! קליקלקיקלק! / אנוזים לי מלוא השק.

עם עלייתו ב-1931 לארץ-ישראל ניכרה מעין התזדשות בשירת הילדים של טשרניחובסקי. לא רק שאימץ לעצמו את הנגינה הספרדית — דבר שהתקשו לעשות רוב המשוררים בני דורו — אלא ששיריו התחילו מקבלים אותה צלילות רעננה, אותה אווירה ארץ-ישראלית אפופה פשטות מרעננת, שכבשה את לבות הילדים. הנה שירו הפסטוראלי "הטלה", שנדפס יחד עם תצלום המשורר החובק "טלה זה מדפנה, / מארץ בני דן" (דבר לילדים, ד אדר ב ת"ש); והנה השיר הקרקסי המבדר "אם הקוף / מכה בתף, / מה עושה הדב?" והנה "שיר הבדיחותא" הוירטואוזי, המושתת כולו על צמדי מלים הומופוניות ועל שעשועי לשון המפליאים בזרימתם הטבעית:

אד ואד	דב ודב	קוף וקוף
עדים השנים	דובבים בנחת	כופים לכרוח
כי יש מים	איך לקחת	את האוז —
כמקום.	את הרבש.	הפורף...

דומה שאין עוררין על זכויותיו הראשוניות של טשרניחובסקי בשירת הילדים שלנו. קלוזנר הכתירו כיוצר שיר-הילדים העברי ואבי המעשייה המחורזת לילדים — ושני אלה "נתעלו ביצירתו למדרגה של אמנות גמורה"; ופיכמן קבע "שאפילו לביאליק לא נתגלה קסמו של שיר-ילדים אמיתי אלא לאחר שקרא את שירי הילדים הראשונים של טשרניחובסקי" (להורים, ב, עמ' 68). על כן צר כי שיריו לקטנים — גם אלה שהולחנו והושרו בשעתם ("גנינה לי", "הגנן הקטן", "אנקור קטן" ועוד) — נשכחו במידה רבה ולא זכו להיות נכס חי וקיים בספרות-הילדים שלנו.

שונים באיכותם ובתוכנם הם כ"ה הסיפורים הקצרים, שפירסם טשרניחובסקי בעתוני הילדים בגולה ובארץ, ואשר רק מיעוטם כונס לספרו 'אשר היה ולא היה' (תש"ב. שלוש מעשיות עממיות נדפסו כ'נספח' בסוף ספרו 'שירים לילדים'): יש ביניהם סיפורים המושתתים על זכרונות ילדות ("תולדות", "מעשה בנעליים", "אני עם כל החלות"), סיפורי עם ("הבת החכמה", "מעשיה שמחה", "מעשה באגוז") וכן אגדות ואלגוריות סאטיריות. חרף אותו גיוון ושוני, מקשר את רוב הסיפורים יסוד ההנפשה וההאנשה, כאשר המשורר מעניק רוח-חיים, תכונות וכוח-דיבור לעצמים הדוממים ולבעלי-החיים; שכן, כתב בפתח סיפורו 'האבנונים', "אין לך דבר בעולם, שאין לו שפה ולשון משלו". הכדור החצוף מסרב לחזור לידי הילדה המשחקת בו, "אלא קופץ לכאן, מדלג לכאן, נוגע בזה, פוגע בזה" ("הכל במידה"); המכשירים השונים בנפחיה מתווכחים ביניהם כיצד יחוגו את הסוכות ומי יעלה לתורה, "ואך המקבת היתה שרויה בצער, כי היא לא עלתה לתורה ואותה לא צירפו למנין; זה אי-אפשר היה כלל וכלל, כי על כן אשה היא, ואין מצרפים אשה למנין..." ("מועדים לשמחה"); אפרוח החסידה מקבל "שיעור בחשבון", שהוא פארודיה משעשעת של "אחד מי יודע" ("אחד קננו שבין השמים ובין הארץ..."); ואבא ברווז מלמד את זאטוטיו כיצד להבחין בין ברווזי בר לברוויי בית ("ספר היחש"). אין בסיפוריו אלה עלילות מרתקות וגם לא מתח דרמאטי של ממש, אך יש בהם דמיון צבעוני, נוי סגנוני עם מיקצב פנימי, הומור רך עם לגלוג סלחני על חולשות אנוש. אחד היפים בסיפוריו הוא האלגוריה "האבנונים", המספרת על אותם יצורים אגדיים זעירים, המתגוררים בתוך האבנים "והם מגררים, מפצחים, משפשפים ורוחצים את האבן, שהם גרים בתוכה, והאבנים מזהירות ונראות כאילו זה אך רחצו אותן במים"... והנה יום אחד יצאו האבנונים מתוך אבניהם והלכו לשחק בפרדס, ובינתיים באו חלוצים והסיעו את האבנים למקום אחר; על כן יש אבנים שהן נקיות וחלקות, ואחרות מזוהמות ומחוספסות. והמשורר חותם את סיפורו הסמלי במשפט חייכני רב-משמעות זה: "הגדולים אינם יודעים מה בין אבנים אלה לאלה, אולם הקטנים יודעים".

בכל מה שכתב טשרניחובסקי לקוראיו הצעירים נוכל איפוא למצוא אותה מזיגה נדירה של חיבה, רעות וכבוד. הוא מעולם לא הנמיך עצמו בשעה שבא לספר להם ולשיר בעיניהם, אלא התייחס אליהם כשווה אל שווים, שכן האמין בכל לבו כי "בזכות קטני עולם / העולם קיים". והמשוררים בני דור ההמשך, שכתבו לילדים, כבר צעדו בנתיב שכבשו קודמיהם.

צ ב י ל י ב נ ה (ליברמן) ז"ל

עם סגירת החוברת הגיעתנו הידיעה על מותו בשיבה טובה של **צבי ליבנה** (ליברמן), מאבות ספרות-הילדים בארץ ומחברם של עשרות ספרי-ילדים ונוער.

מערכת "ספרות ילדים ונוער" מביעה את רגשי השתתפותה בצער המשפחה.

בחוברת הבאה נפרסם דברי הערכה על דמותו ופועלו.